

The Role of Allameh Mohammad Qazvini in the Formation of National Iranology*

Mohammad Keshavarz¹

Abstract

1. Introduction

In a general definition, any study of Iran is called Iranology. Iranology in its specific meaning is the identification of Iranian literature, history, culture and civilization. Knowledge that is four centuries old and is essentially a European science. Iranology, both in the general sense and in the specific sense, has been monopolized by Westerners during these four centuries. All linguistic, historical, literary, cultural and artistic studies, both in scientific and non-scientific aspects, have been done by Westerners and in fact have been the direction of this science.

But in the last century, some Iranians entered the field of Iranology due to traveling to Europe and observing the work of orientalists and Iranologists. Among these people was Mohammad Qazvini, who travelled to Europe and accompanied English, French and German orientalists, and became acquainted with their method of work and the nature of Western Iranology.

Since much of the Western research has been flawed, Allameh Mohammad Qazvini thought of persuading Iranians to enter the field

---

* Article history:

Received 19 October 2021

Received in revised form 22 December 2021

Journal of Iranian Studies, 21(41), 2022

Accepted 5 January 2022

Published online: 28 June 2022

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Assistant Professor, Department of Iranian Studies, Vali-e-Asr University of Rafsanjan, Iran. Email: m.keshavarz@vru.ac.ir

of Iranology and in correspondence and contacts with Iranian researchers encouraged them to do so. Allameh Mohammad Qazvini, by entering all the fields that were previously in the possession of the Westerners, broke the Western monopoly on Iranology. His collection of activities, which was accompanied by the utmost care and interest, made him a national Iranologist who had never held this position before.

2. Methodology

This research is based on collecting information from libraries and archival centers and descriptive-analytical method. First, the data were collected and then, according to the research topic, the data were processed. While doing the research, we came across two categories of data: data related to Allameh Qazvini and his historical and literary activities, which are under the subject of Iranology and data related to Iranology from which national Iranology has been extracted.

3. Discussion

Iranology in its specific meaning is the historical and literary studies of Iran. Fields in which Allameh Mohammad Qazvini was a unique master. The most important activities of Qazvini Iranology were: Commentary on Grammar of Persian Language, Persian poetry and comparison of Orientalists theories on literary issues, Documentary and the expression of rules and principles related to it, bibliography (See: Qazvini, 1953: 1 / 31-33, 34-45, 61, 70; See: Jorbozehdar, 1983: 1 / 238-241, 244-265, 133-144, 233-236), Codicology (Qazvini, 1956: 66-71; Jorbozehdar, 1983: 1/260-265), Genealogy of historical dynasties (Qazvini, 1944: 7-12), Biographical evaluation (See: Jorbozehdar, 1983: 1/9-98; Qazvini, 1945 c: 59-70), Morphology and Persian and Arabic meters of prosody (Jamalzadeh, 1971: 396-400), Dialectology(Qazvini, 2009: 389-390), Library issues such as: Descriptions of some librarians, booksellers and private library owners, Publishing words, history of the oldest Arabic manuscripts, old and contemporary libraries and organization of library materials (Shabani, 2000: 100-108) and following the contents of European newspapers about Iran (Abolhassani (Monzar), 2006: 12-17) and etc.

In the field of textual criticism, Qazvini has critically examined the works of Iranologists and believes that not all of them should be trusted and the works that come from the west need to be re-examined. Qazvini's way of thinking and enlightenment in this field caused the entry of Iranian researchers into this field, which is in fact one of the branches of Iranology.

Qazvini's goal was not only to criticism or recognize this and that manuscript, but also he tried to give a proper meaning to our cultural and national identity by identifying, collecting and recording documents related to the history and culture of Iran and fairly criticizing those documents (Ajoudani, 2014: 284).

Mohammad Qazvini, in addition to researching, editing and textual criticism, is a pioneer in preparing photographs of important and rare manuscripts related to the history and culture of Iran in the libraries of East and West of the world (Bahramian and Motalebi Kashani, 2004: 153).

Allameh Qazvini in the introduction to the photographed books addressed specific issues of Iranology such as historical geography, biographical evaluation, bibliography, Codicology and Oriental studies around the same book and author (see: Qazvini, 1982: Introduction). In addition, Qazvini preferred the introduction of Iranian scholars such as Mojtaba Minavi and Abbas Eqbal over the photographed manuscripts to Orientalists (National Arshives of Iran, 297/37756: 1-4; Motalebi Kashani, 2008: 447 -448).

The sum of these activities was somehow useful in promoting and developing Iranian critical studies (Iranology) (Afshar, 1978: 132-133) and made many Iranian researchers interested in this field.

In addition to text photographing and editing, Qazvini, after returning to Iran in 1939, wrote a biography of some contemporaries in *Yadegar* magazine under the title of *Vafyat-e-Moaserin*. It includes a brief biography and history of the greats of the Islamic world who more or less contemporary with the late Qazvini and he saw them or was aware of their names and symbols (Eqbal Ashtiani, 1949: 53). Also, in his writings, wherever he saw the name of Orientalists or Iranologists, he gave a brief description of their biographies in a

margin or footnote. This issue is of special importance for introducing Iranologists and Orientalists to Iranians (see: Qazvini, 1945 a: 28-37).

Allameh Qazvini, by dominating the research of Iranians and Westerners on the history, culture and literature of Iran, had gained a firm belief in some Iranian scholars. He talks about Eqbal: “with the presence of a person like Mr. Mirza Abbas Khan Eqbal, whose existence in Tehran is a conclusive reason that the research force and critical method of the Iranian race is no less than the European race” (Qazvini, 1953: 99). With the same encouragement and motivation, Allameh Qazvini created the grounds for Iranians to enter Iranology.

In addition to historical and literary research, Allameh Mohammad Qazvini has also made great efforts in the field of geographical declaration. He has presented remarkable and enlightening explanations about many geographical locations whose exact location is unknown or that were ambiguities about them, with research and accurate follow-up among the encyclopedias and Persian and Arabic books of *Al-Masālik Wa L-Mamālik*. Qazvini in removing ambiguity from the geographical places, in addition to the views of Iranian historians and geographers, has considered the researches of famous Iranologists such as Schefer, Markwart and Barthold (see: Qazvini, 1948: 30-37).

Communication with foreign Iranologists and Iranians abroad caused Allameh Qazvini to identify the strengths and weaknesses of Iranology and guide Iranian researchers to advance Iranology. As a result of these efforts, national Iranology gradually spread in Iran individually and organizationally and the Iranians believed that they could conduct a sample of Western studies on Iran.

Finally, Allameh Qazvini has a very important role in the emergence of institutions promoting Iranology. He was always dissatisfied with the situation of Persian language in publications at that time and its extreme fusion with other languages, asked people like Mahmoud Afshar Yazdi to take the necessary actions to protect the Persian language (Afshar, 1959: 275). Although Mahmoud Afshar does not consider himself a fanatic in adhering to the rules and principles of the Persian language like Qazvini, he is influenced by such thoughts that in 1958 the "Dr. Mahmoud Afshar Endowment

Foundation" was established to generalize the Persian language and consolidation of national unity. In the following years, many books entitled "Collection of Iranology" were published in the same foundation with the cooperation and assistance of Iraj Afshar.

4. Conclusion

In the early twentieth century, following the travel of a number of Iranian scholars to Europe and the observation of the work of orientalist this motivation raised in them that they can also do Iranology; among these people was Mohammad Qazvini, who, due to his association with great Iranologists in Britain, France and Germany, decided to conduct research like them and in their own way. As a result of Qazvini's Iranian studies, Iranians gradually became acquainted with the nature of Western Iranology and its strengths and weaknesses, and came to believe that they, like Westerners, could conduct Iranian studies.

Qazvini's literary and historical activities in the field of criticism of historical and literary texts, historical geography, biographical evaluation, manuscript photography, introduction and annotation on prominent Iranian texts made him a national Iranologist, which had no precedent before him. His researches on Iranology, whose accuracy and importance were well-known, are among the first achievements of national Iranology. After him, many scholars continued his research fields, which led to the development of national Iranology.

After Qazvini, Iranian scholars, many of whom were trained in Qazvini, developed Iranian studies activities individually and collectively. Holding world congresses and national and international conferences on Iranology in the following decades, provided fields of entry of foreign Iranologists to Iran and Iranology fell into the hands of national Iranologists after four centuries of Western history and its general policies in Iran were determined.

Keywords: Mohammad Qazvini, Iranology, National Iranology, Iranologists, Orientalists, Biographical evaluation.

How to cite: Keshavarz, M. (2022). The Role of Allameh Mohammad Qazvini in the formation of National Iranology. *Journal of Iranian Studies*, 21(41), 429-466. <http://doi.org/00000000000000000000>

نقش علامه محمد قزوینی در شکل‌گیری ایران‌شناسی ملی*

محمد کشاورز^۱

چکیده

محمد قزوینی از اولین کسانی است که به دلیل هم‌نشینی با ایران‌شناسان و شرق‌شناسان شناختی کافی و اصولی از علم ایران‌شناسی به دست آورد. در ادامه راه، پی برد که ایران‌شناسی باید به دست ایرانیان انجام شود. برای دستیابی به چنین هدفی علاوه بر روشن نمودن ماهیت ایران‌شناسی غربی، پژوهشگران ایرانی را ترغیب نمود که خودشان وارد حیطه ایران‌شناسی شوند.

این پژوهش بر اساس روش جمع‌آوری اطلاعات از کتابخانه‌ها و مراکز آرشیوی و با روش توصیفی-تحلیلی، بر آن است که به شرح مهم‌ترین فعالیت‌های علمی قزوینی در اروپا و ایران و نقش او در شکل‌گیری ایران‌شناسی ملی بپردازد. اشراف او بر تاریخ، فرهنگ و ادبیات ایران سبب تألیف و تحقیق و تصحیح آثار ارجمندی شد که می‌توان از وی به عنوان اولین ایران‌شناس ملی یاد کرد. چگونگی ارتباط قزوینی با بزرگترین شرق‌شناسان و ایران‌شناسان، بررسی متون به روش انتقادی، چگونگی روش تصحیح متون، نسخه‌شناسی، تلاش جهت تهیه عکس از نسخه‌های مهم و نادر مربوط به تاریخ و فرهنگ ایران زمین در کتابخانه‌های شرق و غرب، بررسی مقدمه‌نویسی و

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۷/۲۷ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۰۱ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۱۵

DOI: 10.22103/JIS.2022.18385.2235

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۱، شماره ۴۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص ۴۲۹-۴۶۶

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. استادیار گروه ایران‌شناسی، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان، رفسنجان، ایران. رایانامه: m.keshavarz@vru.ac.ir

تعلیق‌نویسی بر متون، پژوهش در منابع اولیه اسلامی و رجال‌شناسی از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی هستند که در این مقاله مورد بررسی می‌گیرند. در نتیجه فعالیت‌های قزوینی زمینه‌های شکل‌گیری ایران‌شناسی در ایران به وجود می‌آید و ایرانیان بسیاری به علم ایران‌شناسی تمایل پیدا می‌کنند.

واژه‌های کلیدی: محمد قزوینی، ایران‌شناسی، ایران‌شناسی ملی، ایران‌شناسان، شرق‌شناسان، رجال‌شناسی.

۱. مقدمه

در یک تعریف عام، هر گونه مطالعه درباره ایران را ایران‌شناسی می‌گویند. ایران‌شناسی در معنای خاص آن، شناسایی ادبیات، تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران است. دانشی که قدمتی چهار قرنی دارد و ذاتاً یک دانش اروپایی محسوب می‌شود. ایران‌شناسی چه در معنای عام و چه در معنای خاص در طی این چهار قرن در انحصار غربیان بوده است. تمامی مطالعات زبانی، تاریخی، ادبی، فرهنگی، هنری و ... را چه در وجوه علمی و چه در وجوه غیر علمی را غربیان انجام داده‌اند و در واقع گرداننده و جهت‌دهنده این علم بوده‌اند.

اما در قرن اخیر برخی از ایرانیان به دلیل رفت و آمد به اروپا و مشاهده روش کار شرق‌شناسان و ایران‌شناسان، وارد عرصه ایران‌شناسی شدند. از جمله این افراد محمد قزوینی بود که با سفر به اروپا و هم‌نشینی با شرق‌شناسان انگلیسی، فرانسوی و آلمانی با روش کار آن‌ها و ماهیت ایران‌شناسی غربی آشنا شد.

از آن جا که بسیاری از تحقیقات غربیان با نواقصی روبرو بود، علامه محمد قزوینی به فکر ترغیب ایرانیان جهت ورود به عرصه ایران‌شناسی افتاد و در مکاتبات و تماس‌هایی که با پژوهشگران ایرانی داشت آن‌ها را به این کار تشویق کرد.

علامه محمد قزوینی با ورود به تمامی زمینه‌هایی که قبلاً در اختیار غربی‌ها بود، انحصار غربی‌ها در مطالعات ایرانی را شکست. مجموعه فعالیت‌های او که با نهایت دقت و علاقه نیز همراه بود، از او یک ایران‌شناس ملی ساخته بود که قبل از او کسی به این مقام نرسیده بود.

در این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سوال هستیم که علامه محمد قزوینی چگونه زمینه‌های ورود ایرانیان به علم ایران‌شناسی را فراهم آورد؟ فرض پژوهش بر آن است که عمده‌ترین اقدامات علامه محمد قزوینی در زمینه مطالعه متون ادبی نظم و نثر و تصحیح آثار ارزشمند، عکس‌برداری از نسخ خطی قدیمی در کتابخانه‌های معتبر جهان، حاشیه‌نویسی بر اکثر متون برجسته ادبیات فارسی، مقایسه نسخ خطی متون ادبی نظم و نثر، شرح برخی از اماکن جغرافیایی که تا آن زمان مکان دقیق آن‌ها مجهول مانده بود، شرح حال برخی از ایران‌شناسان و رجال هم‌عصر خود، همکاری با برخی از مجلاتی که در اروپا و ایران به چاپ می‌رسیدند و همکاری با شرق‌شناسان غربی از او یک ایران‌شناسی ملی ساخته بود که توانست انگیزه‌های ورود ایرانیان به عرصه ایران‌شناسی را فراهم آورد.

تحقیقی که ارتباط علامه محمد قزوینی با ایران‌شناسی ملی را نشان دهد، تاکنون انجام نشده است. «یادداشت‌های روزانه از محمدعلی فروغی» جهت شناخت روحیات علامه قزوینی در دوران جوانی (قبل از سفر به لندن) و میزان حشر و نشر ایشان با فروغی و دغدغه‌هایی که آن‌ها نسبت به تاریخ، فرهنگ و ادبیات ایران داشتند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. ماشاءالله آجودانی در مقاله «قزوینی و بدفهمی‌های نسل ما» در کتاب «یا مرگ یا تجدد» به دنبال اثبات این قضیه است که قزوینی با وجود اشراف کامل بر تاریخ و ادبیات کهن ایران طرفدار تجدد است و در مطالعات خود به متون جدید از داستان و نمایشنامه گرفته تا تحقیقات نوین اقتصادی و علمی توجهی خاص دارد.

درباره زندگی‌نامه و خدماتی که علامه محمد قزوینی به تاریخ، فرهنگ و ادبیات ایران انجام داده است، بهترین منبع در این زمینه «شرح زندگانی قزوینی» به قلم خودشان است که در جلد اول بیست مقاله به چاپ رسیده است. به پیروی از این شرح حال افرادی چون عباس اقبال، محمد معین، حبیب یغمایی، قاسم غنی و نصراله نیک‌بین در مجلاتی چون یادگار، نامه فرهنگستان قدیم، یغما، آینده و ایران‌شناسی به شرح احوال و خدمات قزوینی پرداختند. قسمت عمده این مقالات تکرار مقاله قزوینی هستند و هیچ‌کدام به نقش قزوینی

در ایجاد زمینه‌های شکل‌گیری ایران‌شناسی ملی اشاره‌ای نداشته‌اند. بنابراین، این مقاله به دنبال مشخص نمودن نقش علامه قزوینی در بنیانگذاری ایران‌شناسی به دست ایرانیان (ایران‌شناسی ملی) با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. مختصری از شرح حال محمد قزوینی:

علامه محمد قزوینی، فرزند عبدالوهاب، در پانزدهم ربیع الاول سال ۱۲۹۴ ه.ق، در دروازه قزوین تهران متولد شد و مقدمات علوم متداوله اسلامی را در همانجا فرا گرفت (نیک‌بین، ۱۳۲۶: ۷۰؛ معین، ۱۳۶۸: ۱۲۸-۱۲۹).

قزوینی در کنار علوم اسلامی، نزد فروغی به آموختن زبان فرانسه پرداخت (نصیری، ۱۳۸۳: ۵۰؛ آجودانی، ۱۳۹۳: ۲۷۵) و هم به تشویق وی در کار ترجمه مقالات و کتب از زبان عربی به روزنامه تربیت یا کتاب‌هایی که توسط فروغی انتشار می‌یافت، کمک می‌کرد (اقبال آشتیانی، ۱۳۲۸: ۴۷). حجره شیخ حسن کتابفروش از مکان‌هایی بوده که علامه قزوینی هفته‌ای دو سه بار با محمدعلی فروغی دیدار داشته و در کارهایی نظیر: ترجمه کتاب تمدن اسلامی، تدوین منتخب شعر و نثر، تالیف کتاب لکتور فارسی و تالیف تاریخ ایران با وی مشارکت داشت (فروغی، ۱۳۹۰: ۴۶-۴۷، ۳۱۴، ۳۳۴، ۳۴۲، ۳۵۸، ۳۶۰-۳۶۱، ۳۶۴، ۳۷۰، ۳۷۶).

در اوایل سال ۱۳۲۲ ه.ق. میرزا احمد خان، برادر محمد قزوینی، که در آن زمان در لندن بود و علاقه فراوان ایشان را به دیدن نسخ کمیاب کهن می‌دانستند، وی را تشویق کردند که به لندن سفری کند و از کتابخانه بزرگ آنجا دیدن نماید. ایشان نیز بی‌درنگ در پنجم ربیع‌الثانی سال ۱۳۲۲ ه.ق. از تهران حرکت کرد و از راه روسیه و آلمان و هلند به لندن رفت. اما این سفر موقتی ۳۶ سال طول کشید، جاذبه آن همه کتب نفیس و گرانبها و فراهم بودن آن‌ها در یک جا و سهولت دسترسی به آن‌ها و آشنایی با ادوارد براون قصد

اقامت موقتی قزوینی را به اقامت مبدل ساخت (نیک‌بین، ۱۳۲۶: ۷۰؛ معین، ۱۳۶۸: ۱۲۹-۱۳۰).

محمد قزوینی در حدود دو سال در شهر لندن به سر برد و پس از آن جهت تصحیح و چاپ تاریخ جهانگشا، که توسط هیات امنای اوقاف گیب به او پیشنهاد شده بود، به پاریس رفت (معین، ۱۳۶۸: ۱۳۰؛ آجودانی، ۱۳۹۳: ۲۷۶). در زمان اقامت در پاریس، مدرسه السنه شرقیه پاریس و کتابخانه ملی و کلتور دو فرانس مکرر از قزوینی می‌خواستند که او تبعه فرانسه شود تا به او کرسی استادی داده شود، ولی او قبول نکرد (غنی، ۱۳۶۰: ۸۵۰).

در اواخر سال ۱۳۳۳ به دلیل بروز جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸م) ادامه کارهای ادبی و تاریخی برای قزوینی در پاریس امکان‌پذیر نبود. بنابراین ایشان به پیشنهاد حسین قلی نواب، وزیر مختار ایران در آلمان، به برلین رفت و مدت اقامت ایشان در آنجا به چهار سال و نیم کشید (معین، ۱۳۶۸: ۱۳۰) قزوینی در پرتو همکاری با شرق‌شناسان اروپا نکته‌های تازه زیادی آموخت و آنها را در بررسی متون تاریخ و فرهنگ ایران به کار گرفت (آجودانی، ۱۳۹۳: ۲۷۷).

قزوینی در مدت اقامت در آلمان همکاری‌هایی با سید حسن تقی‌زاده و همفکرانش میرزا فضلعلی آقا مجتهد تبریزی، میرزا حسین خان کاظم‌زاده مدیر مجله «ایران‌شهر»، میرزا محمدعلی خان تربیت و محمدرضا مساوات در انجمن «کمیته ایرانی» و «کاوه» آغاز کرد و مقالاتی چون «رسم‌الخط» و «قدیمی‌ترین شعر فارسی بعد از اسلام» منتشر ساخت (روحانی صدر، ۱۳۸۷: ۶۴).

پس از اتمام جنگ، جهت اتمام تصحیح تاریخ جهانگشای جوینی، به پاریس بازگشت، و بیش از پانزده سال، به مقابله سیزده نسخه تاریخ جهانگشا همت گماشت و مقالاتی چون «طهران»، «قدیمی‌ترین کتاب در زبان فارسی حالیه» و کتاب «راحه الصدور» را درباره سبک نگارش راحه الصدور و نیز «قصیده معزی» را منتشر ساخت. علامه قزوینی در طول اقامت جدید خود، اهتمام خاصی نسبت به مطالعه دستاوردهای محققان ایرانی-اسلامی به خرج داد. از جمله، ایشان از شیوه نگارش جمال‌زاده به ویژه در کتاب «فارسی شکر است»،

حمایت کرد و احمد کسروی را به سبب تألیف مقاله «آذری یا زبان باستان آذربایجان»، عالمی فاضل برشمرد و از پورداود، در باب ترجمه جلد اول یشت‌ها به فارسی، اظهار خرسندی کرد (همان: ۶۵).

قزوینی در سال ۱۳۱۸ شمسی به واسطه بروز جنگ جهانی دوم اروپا را ترک کرد و در هفتم مهر ماه همان سال وارد تهران شد (معین، ۱۳۶۸: ۱۳۱). وی به هنگام بازگشت به ایران در زمینه علم رجال و تاریخ شناخت فرق اسلامی محقق بی‌مانند شناخته می‌شد و حتی محققان اروپایی مانند لویی ماسینیون، هانری ماسه، کلمان هوارت و مینورسکی که برای چاپ اول دایره‌المعارف اسلام طبع لیدن و احیاناً برای مجلات معتبر شرق‌شناسی متعهد نوشتن مقاله‌هایی بودند، از کمک‌های او بهره می‌بردند (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۱۱).

۲-۲. فعالیت‌های ایران‌شناسی محمد قزوینی

ایران‌شناسی در معنای خاص آن مطالعات تاریخی و ادبی ایران است. زمینه‌هایی که علامه محمد قزوینی در آن‌ها استادی بی‌نظیر بود. مهمترین فعالیت‌های ایران‌شناسی قزوینی عبارت بودند از: اظهار نظر درباره دستور زبان فارسی، شعر فارسی و مقایسه نظریات مستشرقین درباره مسائل ادبی، سندشناسی و بیان قواعد و اصول مربوط به آن، کتاب‌شناسی (ن.ک: قزوینی، ۱۳۳۲: ۱ / ۳۱-۳۳، ۳۴-۴۵، ۶۱، ۷۰؛ ن.ک: جریزه‌دار، ۱۳۶۲: ۱ / ۲۳۸-۲۴۱، ۲۴۴-۲۶۵، ۱۴۴-۱۳۳، ۲۳۶-۲۳۳)^۱، نسخه‌شناسی^۲ (قزوینی، ۱۳۳۵: ۶۶-۷۱؛ جریزه‌دار، ۱۳۶۲: ۱ / ۲۶۰-۲۶۵)، نسب‌شناسی سلسله‌های تاریخی (قزوینی، ۱۳۲۳: ۷-۱۲)، رجال‌شناسی (ن.ک: جریزه‌دار، ۱۳۶۲: ۱ / ۹-۹۸؛ قزوینی، ۱۳۲۴: ج: ۵۹-۷۰)، واژه‌شناسی و بحرهای عروضی فارسی و عربی (جمال‌زاده، ۱۳۵۰: ۳۹۶-۴۰۰)، گویش‌شناسی (قزوینی، ۱۳۸۸: ۳۹۰-۳۸۹)، مسائل کتابداری از قبیل: شرح احوال برخی کتابداران، کتابفروشان و صاحبان کتابخانه‌های شخصی، واژگان و لغات چاپ و نشر، تاریخ قدیمی‌ترین نسخ عربی، کتابخانه‌های قدیم و معاصر و سازماندهی مواد کتابخانه^۳ (شعبانی، ۱۳۷۹: ۱۰۰-۱۰۸) و پیگیری مطالب روزنامه‌های اروپا درباره ایران (ابوالحسنی‌منذر، ۱۳۸۵: ۱۲-۱۷) و ...

از میان فعالیت‌های یاد شده، آن‌هایی که تاثیر بسیار زیادی در شکل‌گیری ایران‌شناسی ملی داشته‌اند، در ادامه مورد بحث قرار می‌گیرد تا نقش علامه قزوینی در این زمینه مشخص شود:

۲-۲-۱. ارتباط با شرق‌شناسان اروپا:

علامه محمد قزوینی در طول مدت اقامت خود در اروپا با شرق‌شناسان زیادی ارتباط برقرار کرد که سبب شناخت او از ماهیت علم ایران‌شناسی در غرب و شناساندن آن به پژوهشگران ایرانی شد. شرق‌شناسانی که هر کدام از آن‌ها در تخصص خود برترین و بزرگترین بودند. اما علامه قزوینی بسیاری از تحقیقات آن‌ها را بسیار سطحی و کم‌ارزش می‌دانست و دلیل عمده آن را عدم دسترسی آنان به منابع و مواد لازم برای تحقیق ذکر می‌کرد. برای درک میزان شناخت قزوینی از ایران‌شناسی غربی به معرفی مهمترین ایران-شناسانی که قزوینی با آنها در ارتباط بود، می‌پردازیم:

۲-۲-۱-۱. شرق‌شناسان انگلیسی:

محمد قزوینی در مدت اقامت دوساله خود در انگلیس با بسیاری از شرق‌شناسان آنجا آشنایی یافت که می‌توان از افراد ذیل نام برد: ۱- پروفیسور بوان (Anthon Ashley Bevan) متخصص در ادبیات عرب ۲- مسترالس (A. G. Ellis): کتابدار سابق شعبه شرقی «موزه بریتانیا» و عضو امنای اوقاف گیب (E. J. W. Gibb Memorial) ۳- مستر آمدروز (H. F. Amedroz): عضو امنای اوقاف ۴- پرفیسور ادوارد براون (Edward G. Browne): رئیس امنای اوقاف گیب که تصحیح و طبع برخی از کتب فارسی توسط وی از طرف امنای اوقاف مزبور به عهده آقای قزوینی محول گردیده بود ۵- سر دنیزن راس (Sir Denison ross): مدیر مدرسه السنه شرقیه لندن و یکی از امنای اوقاف گیب ۶- مارگلیوث (D. S. Margoliouth): از مشهورترین شرق‌شناسان انگلیس و استاد در جامعه آکسفورد (قزوینی، ۱۳۳۲: ۱۳/۱-۱۵؛ معین، ۱۳۶۸: ۱۳۱-۱۳۲).

۲-۲-۲. شرق‌شناسان فرانسه:

قزوینی، پس از اینکه تصحیح تاریخ جهانگشای جوینی به او پیشنهاد شد، جهت مقابله نسخ به پاریس رفت و در آنجا نیز با برخی از شرق‌شناسان فرانسوی آشنا شد که از قرار ذیل هستند: ۱- هرتویک درنبروک (Hartwing Derenbourg): عربی‌دان مشهور ۲- استاد میه (A. Meillet): صاحب تصانیف مشهور در صرف و نحو زبان‌های هند و اروپایی و مقایسه آنها با یکدیگر. ۳- کلمان هوارت (C. Huart): معلم زبان فارسی در مدرسه السنه شرقیه پاریس و کلژدوفرانس ۴- پل کازانوا (P. Casanova): متخصص در عربی و تاریخ و سکه‌شناسی و جغرافیای بلاد اسلام ۵- گابریل فران (G. Ferrand): مدیر ژورنال آزیاتیک و متخصص در جغرافیای جزیره‌العرب و دریای هند ۶- لویی ماسینیون (M. Louis Massignon): متخصص در تصوف اسلامی و مخصوصاً در اخبار حسین بن حلاج ۷- هانری ماسه (M. Henri Masse): مدرس زبان فارسی در مدرسه السنه شرقیه در پاریس ۸- ادگار بلوشه (Edgard Blochet): کتابدار شعبه شرقی کتابخانه ملی پاریس ۹- پل پلیو (M. Paul Pelliot): مستشرق مشهور و متخصص در زبان چینی و مغولی و تاریخ آن دو مملکت و روابط آنها با ایران و رئیس «انجمن مطالعات ایرانی» در پاریس ۱۰- باریه دومنار (Barbier de Meynard): طبع‌کننده و مترجم مروج الذهب مسعودی در نه جلد (قزوینی، ۱۳۳۲: ۱/ ۱۵، ۲۸-۲۹؛ رفیعی جیردهی، ۱۳۹۲: ۳۲-۴۳).

۲-۲-۱-۳. شرق‌شناسان آلمان:

قزوینی در مدت اقامت خود در برلین و همکاری با ایرانیانی که در آنجا بودند، با بسیاری از شرق‌شناسان آلمانی نیز روابطی برقرار کرد که اسامی آنها به شرح ذیل است:

- ۱- مارکوارت (J. Marquart): صاحب تألیفات مشهور مانند «ایران‌شهر» در جغرافیای قدیم ایران ۲- ادوارد زاخائو (E. Sachau): استاد زبان‌های شرقی دانشگاه‌های وین و برلین ۳- برنهارد موریتز (Bernhard Moritz): مدیر کتابخانه السنه شرقیه در برلین ۴- مارتین هارتمن (Martine Hartman): متخصص در زبان عربی و ترکی شرقی. ۵- اسکار مان (Oskar Mann): صاحب تألیفات در زبان کردی ۶- اویگن میتووخ (E. Mittowoch): متخصص در زبان عربی ۷- فرانک (Frank): متخصص در زبان سریانی ۸-

سباستیان بک (S. Beck): مؤلف صرف و نحو فارسی به زبان آلمانی (قزوینی، ۱۳۳۲: ۱/ ۲۳-۲۱؛ رفیعی جیردهی، ۱۳۹۲: ۳۹-۴۳).

۲-۲-۱-۴. شرق شناسان روسی:

از شرق شناسان روسی می توان به ولادیمیر مینورسکی (Vladimir Minorsky) اشاره کرد. وی قبل از جنگ جهانی اول از کارکنان سفارت روس در تهران بود. به دلیل اقامت طولانی در ایران و مأموریت های مختلف در بسیاری از نقاط ایران، از اوضاع تاریخی و جغرافیایی ایران در قرن اخیر به خوبی آشنایی داشت و برخی از مقالات دایره المعارف اسلام راجع به مواضع مذکور به قلم اوست (معین، ۱۳۶۸: ۱۳۵).

آشنایی علامه قزوینی با مینورسکی در کتابخانه ملی پاریس بود و پس از آن علامه قزوینی همچون استادی، مینورسکی را راهنمایی می کرد (رفیعی جیردهی، ۱۳۹۲: ۳۶). مینورسکی که هر پنجشنبه به منزل علامه محمد قزوینی می رفته، آن سال ها را همانند دانشگاه دومی برای خود ذکر کرده است (مینورسکی، ۱۳۳۳: ۲۰-۲۲).

۲-۲-۲. تصحیح نسخه و نقد متون:

محمد قزوینی، بانی ایران شناسی و تصحیح متون به سبک نوین (کتابیار، ۱۳۹۱: ۱۱۴)، اولین ایرانی است که روش های جدید را در تصحیح متون به کار بست. او این روش ها را در نزد مستشرقانی مانند ادوارد براون آموخت و در کتاب های مجموعه «اوقاف گیب» اعمال نمود. وظیفه این مجمع توسعه تحقیق در زمینه های تاریخ، ادب، فلسفه و ادیان در بین ترکان، اعراب و ایرانیان بود. توجه این مجمع بیشتر به آثار عربی بود ولی احتمالاً به دلیل نفوذ براون، چندین متن فارسی نیز در این مجموعه به چاپ رسید. در دوره اول اوقاف گیب، که به سری قدیم معروف است، مرزبان نامه، متون حروفیه، المعجم، چهارمقاله، تاریخ گزیده، نقطه الکاف، تاریخ جهانگشا، جامع التواریخ و نزهة القلوب به زبان فارسی هستند یعنی ۹ عنوان در بین ۲۵ عنوان (آزادیان، ۱۳۸۴: ۱۷۳-۱۷۴). از این نه عنوان کتاب فارسی، چهار عنوان آن یعنی «مرزبان نامه»، «المعجم فی معاییر اشعار العجم»، «چهارمقاله» و «تاریخ جهانگشا» توسط قزوینی تصحیح شده است (همان: ۱۷۳-۱۷۹).

علامه قزوینی علاوه بر تصحیح در مجمع اوقاف گیب، کتاب‌های دیگری را نیز تصحیح کرد: دیوان حافظ شیرازی به همراهی دکتر قاسم غنی که مصحح‌ترین و دقیق‌ترین کلیات حافظ است (اقبال آشتیانی، ۱۳۲۸: ۵۱) این طبع انتقادی دیوان حافظ مهم‌ترین کار ارزنده‌ای بود که وی در بازگشت به ایران در زمینه نشر یک متن مهم فارسی انجام داد (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۹)، شدال‌آزار در مزارات شیراز تألیف معین‌الدین جنید بن محمود شیرازی به همراهی عباس اقبال، تصحیح کتاب‌های هفت اقلیم امین احمد رازی و مجمل-التواریخ فصیح خوافی و عتبه الکتبه اتابک منتجب‌الملک جوینی هر سه با مشارکت عباس اقبال، جلد اول لباب الألباب عوفی با مقدمه و حواشی، و تصحیح مقدمه قدیم شاهنامه (اقبال آشتیانی، ۱۳۲۸: ۵۱-۵۴).

انتشار این متون، ادبا و فضلالی ایران را به روش جدید و انتقادی چاپ متون و اسلوبی که باید در انتخاب نسخه بدلها و ضبط نسخه اساس و الحاق تعلیقات به کار برد، متوجه ساخت و پس از آن مورد عمل کسانی واقع شد که در ایران به طبع و نشر متن‌های قدیمی می‌پرداختند. البته ادبای ایران پیش از آن، کم و بیش متونی را که توسط اروپائیان انتشار یافته بود (مانند چاپ‌های سه‌گانه شاهنامه توسط ترنر ماکان، موهل، فولرس و سفرنامه ناصر خسرو و سیرالملوک نظام‌الملک چاپ شفر، بوستان چاپ گراف و ...) می‌شناختند ولی کتاب‌های تصحیح و منتشر شده توسط قزوینی، بی‌تردید، اثری عمیق و اساسی‌تر به جای گذاشت (افشار، ۱۳۵۷: ۱۲۹).

قزوینی آنچه را در شیوه تصحیح علمای قدیم خودمان مناسب بود، با بهترین آنچه در کارهای غربیان دیده بود، تلفیق کرده به کار می‌برد (امیدسالار، ۱۳۸۴: ۱۹۸). این شیوه تحقیق قزوینی در نقد و تصحیح متون، برای تعدادی از محققان جوان‌تر همچون مکتبی تلقی شد که هر چند همه آن‌ها غالباً دقت و حوصله قزوینی را در جستجو و مقابله نسخ، تنها راه یافتن به یک نسخه مصحح و منقح معتبر می‌شمردند، اما در عمل، خودشان آن اندازه دقت و وسواس را در تمام مراحل تصحیح به کار نمی‌بستند. چنانکه دیوان معزی و تاریخ طبرستان که عباس اقبال تصحیح کرد، دیوان مسعود سعد که رشید یاسمی در نقد و

مقابله آن اهتمام کرد، و دیوان‌ها و متون متعددی که سعید نفیسی تصحیح نمود هیچ‌یک چیزی از آن مایه سعی و دقت که در نزد محمد قزوینی معمول بود، ارائه نمی‌کرد. فقط احمد بهمنیار در تصحیح تاریخ بیهق، علی‌اکبر فیاض در تصحیح تاریخ بیهقی و مجتبی مینوی در تصحیح کلیله و دمنه و ترجمه سیرت جلال‌الدین دقت و حوصله محققانه نشان داده‌اند. در نقد تعدادی از این نویسندگان، شیوه نقد قدما با برخی مبانی و موازین نقد فرنگی جمع و تلفیق شده است: این شیوه نقادی مبتنی بر لزوم حفظ سنن قدما و ضرورت اخذ برخی از مبادی ادب و نقد فرنگی بود (دهباشی، ۱۳۷۸: ۲۸۴-۲۸۵).

قزوینی هیچ‌گاه از تنقیح و تصحیح کتبی که خودش تصحیح و چاپ کرده بود، کوتاهی نمی‌کرد. هرگاه منبع یا سندی پس از چاپ کتاب در دسترسش قرار می‌گرفت، متن مصحح خودش را اصلاح می‌کرد و حتی آنچه را خودش قبلاً تصحیح کرده بود را بدون تجدیدنظر قابل انتشار نمی‌دید (امیدسالار، ۱۳۸۴: ۱۹۸). قزوینی همواره بر صحت متونی که در دسترس علاقه‌مندان قرار می‌گرفت، تاکید داشت. وی در نامه‌ای به تقی‌زاده می‌نویسد:

«طبع بعضی کتب بسیار خیال خوبی است ولی این کتب مفروضه را که تصحیح خواهد کرد؟ ... زیرا که اگر سفرنامه ناصر خسرو و سیاست‌نامه نظام‌الملک را ... همینطور که مرحوم شفر چاپ کرده است، دوباره چاپ کنند «زاد فی الطنبور نغمه اخری» خواهد شد، زیرا که مثل سایر مطبوعات مرحوم شفر که به مسامحه و مساهله و قلت توثق ضرب‌المثل است مشحون از اغلاط واضح بل فاضحه است ... برای تجدید چاپ آن‌ها البته نظر ثانوی و مقابله آن‌ها با نسخ لازم است» (همان، ۱۹۷).

بنابراین، قزوینی در زمینه تصحیح متون به بررسی انتقادی آثار ایران‌شناسان پرداخته و معتقد است که به همه آنان نباید اعتماد کرد و آثاری که از غرب می‌آید نیازمند بررسی دوباره است. طرز تفکر و روشنگری قزوینی در این زمینه موجبات ورود پژوهشگران ایرانی به این عرصه، که در واقع یکی از شاخه‌های ایران‌شناسی است، را فراهم آورد. با تلاش‌های قزوینی فن تصحیح در ایران مورد توجه بسیاری از مصححان از جمله فروزانفر،

عباس اقبال، مجتبی مینوی، محمد معین و قاسم غنی (که در تصحیح دیوان حافظ با قزوینی مشارکت داشت) قرار گرفت.

نکته آخر این که هدف قزوینی فقط تصحیح یا بازشناسی این نسخه و آن نسخه خطی نبود، بلکه او سعی داشت با شناسایی، جمع‌آوری و ضبط و ربط مدارک و اسناد مربوط به تاریخ و فرهنگ ایران و نقد منصفانه آن اسناد و مدارک هویت فرهنگی و ملی ما را معنایی درخور عصر و زمانه بخشد (آجودانی، ۱۳۹۳: ۲۸۴).

۲-۳. عکس برداری از نسخ خطی و مقدمه نویسی بر آن‌ها:

محمد قزوینی نه تنها در تحقیق و تتبع و تصحیح متون انتقادی، بلکه در تهیه عکس از نسخه‌های مهم و نادر مربوط به تاریخ و فرهنگ ایران زمین در کتابخانه‌های شرق و غرب جهان، پیشروست (بهرامیان و مطلبی کاشانی، ۱۳۸۳: ۱۵۳).

در اواسط سال ۱۹۲۸ م. عبدالحسین تیمورتاش وزیر دربار ایران به پاریس رفت و در آن جا به راهنمایی حسین علاء، سفیر ایران در فرانسه، به دیدن محمد قزوینی رفت. در آن جلسه دیدار که حاج امین‌الضرب، رئیس اتاق تجارت تهران، و حسین علاء و عباس اقبال آشتیانی حضور داشتند مقرر شد که محمد قزوینی از برخی از نسخ کمیاب فارسی و عربی موجود در کتابخانه‌های اروپا (که در ایران موجود نیست) نسخه‌برداری کند. محمد قزوینی پیشنهاد داد که از نسخ موجود عکس‌برداری کنند و این پیشنهاد مورد قبول واقع شد. تیمورتاش پس از بازگشت به تهران اعتباراتی (یکصد هزار فرانک) برای این کار اختصاص داد. این مبلغ و مقدار اندکی که بعداً از طرف وزارت معارف ایران به عنوان محمد قزوینی ارسال می‌شد، صرف عکس‌برداری از هجده نسخه از فارسی و عربی کتابخانه‌های معتبر لندن، پاریس، لیدن، لنین‌گراد، برلین و قاهره شد؛ و از هر کدام از آن نسخ قزوینی در مدتی نزدیک به ده سال (از ۱۹۲۹ الی ۱۹۳۸ م) دو الی سه نسخه با مقدمه-های مفصل یا مختصر، به تهران فرستاد که برخی از آن‌ها در کتابخانه ملی ایران و کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران^۵ موجود است (اقبال آشتیانی، ۱۳۲۸: ۴۹-۵۰؛ ن.ک: مسعودی و مطلبی کاشانی، ۱۳۸۲: ۲۲۶-۲۳۳).

فهرست نسخی که قزوینی از آنها عکس تهیه نموده عبارت است از: مجمل التواریخ و القصص، الابنیه عن حقایق الادویه، تاریخ بیهق (از دو نسخه موجود در اروپا: یکی در موزه بریتانیا در لندن و دیگری در کتابخانه دولتی برلین)، التوسل الی الترسل (یک نسخه در کتابخانه لیدن هلند و یک نسخه در کتابخانه ملی پاریس)، عتبه الکتبه، زین الاخبار، تتمه صوان الحکمه یا «تاریخ حکماء الاسلام»، مونس الاحرار فی دقائق الاشعار، دواوین شعراء سته، حدود العالم، سمط العلی للحضره العلیا، منافع حیوان، زبده التواریخ یا اخبارالدوله السلجوقیه، مجموعه منشآت عهد سلجوقیان و خوارزمشاهیان و اوائل عهد مغول، احياء الملوک، نوروزنامه، شد الازار فی حط الاوزار عن زوار المزار و التدوین فی اخبار قزوین (دهباشی، ۱۳۷۸: ۱۷۹-۱۹۱؛ مسعودی و مطلبی کاشانی، ۱۳۸۲: ۲۳۴).^۶

علامه قزوینی در مقدمه نویسی بر کتاب های عکس برداری شده به مسائل خاص ایران-شناسی چون جغرافیای تاریخی، رجال شناسی، کتاب شناسی، نسخه شناسی و مطالعات مستشرقین پیرامون همان کتاب و مولف می پرداخت (ن.ک: قزوینی، ۱۳۶۱: مقدمه صص ی - کج) علاوه بر این، قزوینی مقدمه نویسی پژوهشگران ایرانی بر نسخه های عکس- برداری شده را بر مستشرقین ترجیح می داد؛ به طوری که درباره مقدمه نویسی بر کتاب الابنیه عن حقایق الادویه به حسین علاء می نویسد:

«پس از صرف وقت زیاد در تفتیش و تفحص کتب متفرقه و مطالعه خود این کتاب از اول تا به آخر چون هیچ اطلاعاتی در خصوص مولف این کتاب زیاده بر آنچه مرحوم براون در تاریخ ادبیات ایران (از قول بعضی از مستشرقین مقدم بر او) نگاشته به دست نیاوردم و آنچه را نیز که آن مرحوم نگاشته و مابین مستشرقین معروف است موجب اطمینان قلب و وثوق کامل بدان نیافتم، چه مستشرقین در خصوص امور راجع به علوم و فنون شرق فوق العاده سریع- الحکم اند لهذا فکر کردم که اگر داخل در تفصیل و جزئیات این مسئله شوم و مشغول ردّ و ایراد و اعتراض و انتقاد گردم باز این فقره دو سه ماه دیگر طول خواهد کشید و بیش از حد فرستادن این کتاب که مدتهاست حاضر شده است به تعویق خواهد افتاد، و اگر عین مسطورات مستشرقین سابق الذکر را ترجمه کرده با وجود این که هیچ اطمینان به صحت آن ندارم در اول کتاب الحاق نمایم این را نوعی از اضلال و اغراء به جهل و مخالف با وجدان

خود یافتیم ... از آقای میرزا عباسخان اقبال آشتیانی - دام اقباله العالی - تقاضا نمایم که یک مقدمه مختصری از روی مطالعه خود نسخه با اطلاعات ذی‌قیمتی که خودشان در این موضوع دارند برای این کتاب بنویسند و در اول آن الحاق نمایند و البته جناب معظم‌له در ردّ و قبول اقوال مستشرقین که بسته به اجتهاد شخصی خود ایشان است، مختارند»
و در ادامه بیان می‌کند:

«مصمم شدم که عکس نسخ را بعد از این به محض این که از دست عکاس و صحاف بیرون آمد فوراً بدون هیچ مقدمه‌ای بفرستم و از وزارت جلیله معارف استدعا نمایم که یکی از جوانان فاضل ایران مثل آقای اقبال، معظم‌له یا آقای میرزا مجتبی مینوی تقاضا نمایند که مقدمه‌ای برای هر یک از آنها بنویسند و در اول آنها الحاق نمایند» (سازمان اسناد ملی، ۲۹۷/۳۷۷۵۶: ۴-۱؛ مطلبی کاشانی، ۱۳۸۷: ۴۴۷-۴۴۸).

قزوینی اهتمام ویژه‌ای جهت حفظ و نگهداری نسخ خطی ایران داشته است و در ارتباط با نسخ خطی که به صورت قاچاق از ایران به اروپا ارسال می‌شده است به وزیر وقت معارف و صنایع مستظرفه می‌نویسد:

«بسیاری از نسخ فارسی و عربی را که بعضی آقایان ایرانی اینجا برای فروش آورده بودند و از بنده مشورت در خصوص فروش آنها می‌کردند یا آن‌که از ایران مستقیماً برای فروش اینجا فرستاده بودند به راهنمایی بنده به کتابخانه‌های لندن یا پاریس به فروش رسیده است و به این وسیله به عقیده خودم جهاد اکبر کرده‌ام و این نسخ را از پاره پاره کردن و انهدام کلی به دست یهودی‌ها و ارامنه و انتیکه‌فروشان نجات داده‌ام» (قزوینی، ۱۳۸۱: ۶؛ سروشیار، ۱۳۶۵: ۷۶۴).

همچنین قزوینی توصیه می‌کند که دولت ایران قانونی را جهت عدم خروج نسخ خطی از مرزهای ایران تصویب کند (قزوینی، ۱۳۸۱: ۸).

مجموع این فعالیت‌ها به نحوی در ترویج و توسعه مطالعات انتقادی ایرانی (ایران‌شناسی) مفید واقع شد (افشار، ۱۳۵۷: ۱۳۲-۱۳۳) و بسیاری از پژوهشگران ایرانی را به این حوزه علاقه‌مند ساخت.

۲-۲-۴. رجال شناسی:

علاوه بر تصحیح و عکسبرداری از متون، قزوینی پس از بازگشت به ایران در سال ۱۳۱۸ ه.ش. در مجله یادگار تحت عنوان وفيات معاصرین به شرح حال برخی از معاصرین پرداخت. وفيات معاصرین شامل شرح حال مختصر و تاریخ بزرگان عالم اسلام است که با مرحوم قزوینی کم و بیش معاصر و وی ایشان را دیده یا از نام و نشان آنان باخبر بوده است (اقبال آشتیانی، ۱۳۲۸: ۵۳).

قزوینی در نه شماره پیاپی وفيات معاصرین در مجله یادگار به شرح حال شاعران، عارفان و مشایخ صوفیه، مورخان، خوش‌نویسان، سیاحان، رجال سیاسی، تذکره‌نویسان، شاهزادگان قاجاری، فلاسفه و علمای انساب می‌پردازد. این رجال از نظر جغرافیایی از شمال آفریقا تا هندوستان را در برمی‌گرفت.

قزوینی علاوه بر وفيات معاصرین درباره برخی از شخصیت‌های تاریخی و ادبی ایران نیز مقالاتی نوشته که برخی از آن‌ها بهترین نمونه شرح حال نویسی‌اند. از جمله: شرح حال مسعود سعد سلمان، ابوسلیمان منطقی سجستانی، شیخ ابوالفتوح رازی مؤلف تفسیر معروف فارسی، رساله در شرح حال ممدوحین سعدی (همان: ۵۲-۵۳) ابوحیان توحیدی، ابوجعفر پادشاه سیستان، ابوالفضل عبدالله بن العارض الشیرازی و حسن قطان (قزوینی، ۱۳۳۲: ۱/۲-۱۸۰-۱۶۶، ۳۵۸-۳۵۵). قزوینی در این زمینه سعی در مشخص کردن و رفع ابهام از چهره‌های تاریخی و ادبی ایران داشته (قزوینی، ۱۳۲۴ ج: ۵۹-۷۰) و مرجع پاسخگویی به ایران-شناسانی چون لویی ماسینیون بوده است (استادی، ۱۳۵۸: ۳۳؛ افشار، ۱۳۳۶: ۸/۳).

همچنین، وی در نوشته‌های خود هر جا که به نام مستشرق یا ایران‌شناسی برمی‌خورده در حاشیه یا پاورقی شرح مختصری از زندگی‌نامه آنان را ارائه داده است. این قضیه برای شناساندن ایران‌شناسان و مستشرقین به ایرانیان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (ن.ک: قزوینی، ۱۳۲۴ الف: ۲۸-۳۷).

قزوینی در شرح‌حال‌نویسی ایران‌شناسان بزرگی چون ادگار بلوشه می‌نویسد: «برای قضای دین وجدانی خود نسبت به آن مرحوم که به واسطه تالیفات و نشریات خود خدمات شایان فناپذیری به زبان و تاریخ و ادبیات ایران نموده است» و مدت چهل سال کتاب‌های

مفیدی درباره ادبیات و تاریخ ایران، نقاشی‌های ایران و کتاب‌شناسی به چاپ رسانده است مخصوصاً «تهیه فهرس نسخ خطی فارسی محفوظه در کتابخانه ملی پاریس و چهار مجلد که شاهکار تالیفات و نتیجه تمام عمر اوست» (قزوینی، ۱۳۲۵: ۱۰).

علامه قزوینی با احاطه‌ای که بر تحقیقات ایرانیان و غربیان نسبت به تاریخ، فرهنگ و ادبیات ایران داشت، اعتقاد راسخی نسبت به برخی از پژوهشگران ایرانی پیدا کرده بود. وی درباره اقبال می‌گوید: «با حضور شخصی مثل آقای میرزا عباسخان اقبال که در طهران وجودش برهان قاطعی است بر این که قوه تحقیق و طریقه انتقادی نژاد ایرانی هیچ کمتر از نژاد اروپایی نیست» (قزوینی، ۱۳۳۲: ۹۹). علامه قزوینی با همین تشویق‌ها و انگیزه دادن‌ها زمینه‌های ورود ایرانیان به پژوهش‌های ایران‌شناسی را پدید آورد.

۲-۲-۵. اعلام جغرافیایی

علامه محمد قزوینی علاوه بر تحقیقات تاریخی و ادبی در زمینه اعلام جغرافیایی نیز کوششی تمام داشته است. وی درباره بسیاری از اماکن جغرافیایی که محل دقیق آن‌ها نامشخص است یا این که ابهاماتی پیرامون آن‌ها وجود داشته است، با تحقیق و تتبعات دقیق و باریک‌اندیشانه در میان دانشنامه‌ها و کتاب‌های مسالک و ممالک فارسی و عربی توضیحاتی قابل توجه و روشنگرانه ارائه داده است. قزوینی در رفع ابهام از اماکن جغرافیایی، علاوه بر نظریات مورخان و جغرافی‌دانان ایرانی، تحقیقات ایران‌شناسان مشهوری چون شفر، مارکوارت و بارتولد را مد نظر داشته است (ن.ک: قزوینی، ۱۳۲۷: ۳۷-۳۰).^۷ برای مثال، به نظر دخویه، مستشرق مشهور هلندی، درباره قلعه بندر شیراز در کتاب احسن‌التقاسیم اشاره کرده و نظر او را در این زمینه می‌آورد: «این کلمه یعنی مهندر نام همان قلعه‌ای است که امروزه مهندر می‌نامند و اوزلی در جلد ۲ سفرنامه خود ص ۲۹ به بعد وصف آن را نموده است» (ن.ک: قزوینی، ۱۳۲۴ الف: ۳۳).

۲-۲-۶. شکل‌گیری ایران‌شناسی ملی:

آغاز آشنایی ایرانیان با شیوه تحقیقات اروپایی به دوره ناصری برمی‌گردد. از آن زمان که «عده‌ای از مترجمان برخی از تالیفات اروپائیان را به فارسی ترجمه می‌کردند، آشنایی محققان ایرانی با آثار اروپایی وسعت یافت و نشر این نوع نوشته‌ها در نحوه تحقیقات

ایرانیان موثر واقع شد». پس از این، تاسیس مجلاتی چون کاوه و ایرانشهر که رویه انتقادی اروپائیان را در تحقیقات پیش روی خود قرار داده بودند و افرادی چون قزوینی، پورداد، عباس اقبال، رشید یاسمی و صادق رضازاده شفق در آنجا مقالاتی می‌نوشتند، آشنایی بیشتر ایرانیان با پژوهش‌های ایران‌شناسی مستشرقین را فراهم آورد (افشار، ۱۳۵۷: ۱۲۸-۱۳۱). از میان افراد ذکر شده، محمد قزوینی به دلیل مصاحبت با ایران‌شناسان بزرگ اروپایی، در مدت زمان اقامت خود در انگلیس، فرانسه و آلمان، علاقه پیدا کرد که به شیوه آنها به تحقیق بپردازد. قزوینی در پی اثبات این نکته بود که ایرانیان نیز می‌توانند در ایران‌شناسی با ایران‌شناسان اروپایی برابری کنند. وی حتی بسیاری از آثار پژوهشگران اروپایی را به عنوان کار ایران‌شناسی قبول نداشت.

قزوینی در اروپا فعالیت‌های شرق‌شناسی و ایران‌شناسی بیشتر مدارس شرقی نظیر کلژ دو فرانس (Collège de France)، مدرسه جوانان زبان، آریانتال کالج لاهور و ... را پیگیری می‌کرده است (برای نمونه: قزوینی، ۱۳۳۲: ۷۲) و با نشریاتی همانند «ایرانشهر» که عمده فعالیتشان ایران‌شناسی بوده، همکاری داشته است.

وی در مدت اقامت سی و شش ساله خود در اروپا به این نتیجه می‌رسد که: «در اروپا در حوزه مستشرقین، مدعی و عالم‌نما و «شارلاتان» عده‌شان به مراتب بیشتر از مستشرقین حقیقی و علمای واقعی است ... و به محض اینکه یکی دو از السنه شرقیه را تا درجه‌ای آموختند و امتحانی از آن دادند و به توسل به یکی از وسائل به سمت معلم السنه شرقیه نایل آمدند، دیگر تدریس آن زبان و غالباً چندین زبان دیگر در آن واحد مثلاً فارسی و عربی و ترکی با جمیع علوم و فنونی که به آن زبان‌ها مدون شده‌اند و جمیع لهجات متکثره متنوعه آنها، همه محول به ایشان می‌شود و ایشان بدون خجالت و ترس از افتضاح (چون تمیزی در بین نیست) در عموم این السنه و علوم و فنون ادعای اطلاع می‌کنند و درس می‌دهند و تألیف می‌نمایند و صاحب آرا مخصوصه تازه می‌شوند و گاه نیز بعضی از کتاب‌های بیچاره فارسی یا عربی یا ترکی را گرفته آنها را مسخ کرده، مملو از اغلاط فاحشه به طبع می‌رسانند. مقصود اینست که هموطنان عزیز من به الفاظ باطمینان «معلم السنه شرقیه» و عضو انجمن علمی فلان یا اکادمی بهمان، غره نشوند و هر ترهاتی را که از طرف اروپا به امضای هر

مجهولی می‌آید چشم بسته بدون آنکه آنرا به محک اعتبار بزنند وحی منزل ندانند» (زندگی- نامه و خدمات علمی و فرهنگی علامه محمد قزوینی، ۱۳۸۵: ۲۸-۳۰؛ نصیری، ۱۳۸۳: ۵۲). قزوینی هرگاه که به مناسبتی مجبور بوده به آثار مستشرقین مراجعه کند، اگر در آثار آن‌ها غلط‌های تاریخی و ادبی می‌دیده بی‌پروا آن را بیان می‌کرده است. برای مثال درباره هانری ماسه می‌گوید:

«این ماسه یک قطعه از تاریخ ابن میسر را که در تاریخ اسماعیلیه مصر است و نسخه منحصر به فرد آن در کتابخانه پاریس محفوظ است چاپ کرده است و من به واسطه اشتغال به تاریخ اسماعیلیه در جلد سوم تاریخ جهانگشای مجبورم که حواله به این کتاب بدهم ... هر روز چند ساعت بنده صرف پیدا کردن خطاهای فاحش واضح فاضح این طبع این شارلاتان مدعی جاهل می‌شود» (زندگی‌نامه و خدمات علمی و فرهنگی علامه محمد قزوینی، ۱۳۸۵: ۴۲-۴۳). قزوینی همین دیدگاه را نسبت به ماسینیون و برتلز روس دارد (همان، ۴۳-۴۴). اما هر جا که با مستشرق باسوادی برخورد کرده فعالیت‌های او را ارج نهاده است. به طوری که درباره ادوارد براون می‌نویسد:

«قسمت عظیمی از اشعار خوب اغلب شعرای ایرانی را در کتاب «تاریخ ادبیات ایران» به انگلیسی ترجمه کرده است و از این راه به واسطه شناساندن معنویات ایران و لطافت روح ایرانی به اروپا خدمت بزرگی به ایران نموده است و شأن ایران را در اروپا بسیار بالا برده است» (قزوینی، ۱۳۳۲: ۲/۳۲۳-۳۲۴).

قزوینی ضمن برشمردن عیوب پژوهش‌های ایران‌شناسی، ایران‌شناسان داخلی را به انجام دادن چنین فعالیت‌هایی تشویق می‌کرده است. وی با مطالعه دقیق آثار ایران‌شناسان غربی می‌گوید: با آن که بسیاری از ایران‌شناسان اروپا خدمات شایان توجهی به تاریخ و زبان ایران کرده‌اند، اما در صورت همنشینی با آن‌ها یا مطالعه آثارشان متوجه خواهید شد که آنها تمایل قلبی به ایران ندارند

«و تعمق ایشان در علوم و فنون راجع به ایران و تالیفات و تصنیفات در آن موضوع نه از راه محبت به ایران و ایرانیان است بلکه به گمان من معلل به یکی از اغراض ذیل است: یا از برای محبت به علم من حیث هو، هواست. یا از برای خدمت به تاریخ و زبان عموم نژاد آریایی است

... یا برای بعضی اغراض شخصی از قبیل احراز کرسی تدریس در دارالفنون یا تهیه زمینه برای منتخب شدن به عضویت فلان آکادمی، یا مطلق حب جاه و طلب شهرت و امثال ذلک که همه گونه غرضی و محرکی در آن متصور است جز محبت به ایران که جای این یکی به کلی خالی است» (قزوینی، ۱۳۳۲: ۲/۲۹۴-۲۹۵).

قزوینی معتقد است به دلیل تربیت اروپایی و به واسطه جنگ‌هایی که در قدیم مابین ایران و یونان و روم واقع شده است، مستشرقین حس عداوت گونه و استخفاف نسبت به ایران دارند و ناگزیر در آثارشان نیز این مسائل را منعکس می‌کنند (همان، ۲۹۵-۲۹۶).

علامه قزوینی علاوه بر ارتباط با ایران‌شناسان غربی با برخی از ایرانیان خارج از کشور نیز ارتباطاتی برقرار کرد: در پاریس با علامه دهخدا جهت نشر مجدد روزنامه صور اسرافیل (متینی، ۱۳۷۹: ۱۶۲؛ امین، ۱۳۸۸: ۱۳-۱۴؛ سلیمانی، ۱۳۷۸: ۱۳) و سید نصرالله اخوی، در آلمان با سید حسن تقی‌زاده، میرزا فضلعلی آقا مجتهد تبریزی، سید محمدعلی خان جمال‌زاده، میرزا محمود خان غنی‌زاده، میرزا حسین خان کاظم‌زاده مدیر مجله ایرانشهر، میرزا محمدعلی خان تربیت، سید محمدرضا مساوات و میرزا ابراهیم پورداود و در مدت اقامت ثانوی خود در پاریس با عباس اقبال آشتیانی و میرمحمدحسین خان عمیدالملک حسابی قزوینی (۱۳۳۲: ۱۶/۱-۲۹). همچنین قزوینی در سال‌هایی که در اروپا به سر می‌برد، محل مراجعه شرق‌شناسان و دانشمندان مشهور اروپایی بود و اظهار نظرش درباره هر موضوع حرف آخر بود (متینی، ۱۳۷۹: ۱۶۲). قزوینی با حبیب یغمایی و محمد علی فروغی در تجدید چاپ کلیات سعدی همکاری داشت و به مناسبت هفتصدمین سال تصنیف گلستان مقاله ممدوحین سعدی را نوشت (یغمایی، ۱۳۵۶: ۲۸۸).

ارتباط با ایران‌شناسان خارجی و ایرانیان خارج از کشور سبب شد که علامه قزوینی نقاط ضعف و قوت ایران‌شناسی را شناسایی کرده و پژوهشگران ایرانی را جهت پیشبرد مطالعات ایران‌شناسی رهنمون شود. بر اثر این تلاش‌ها به تدریج ایران‌شناسی ملی در ایران به صورت فردی و سازمانی رواج یافت و ایرانیان هم به این باور رسیدند که خودشان می‌توانند نمونه مطالعات غربیان درباره ایران را انجام بدهند.

نمونه بارز این افراد، ابراهیم پورداود بود که در سال ۱۳۱۶ش، با تدریس فرهنگ و تمدن ایران باستان در دانشگاه نوبنیاد تهران، ایران‌شناسی را وارد دانشگاه کرد و در درس خود از تحقیقات ایران‌شناسان آلمانی، به ویژه از تحقیقات کریستیان بارتولومه، بسیار استفاده کرد. کمبودها و کاستی‌ها از طرفی، و استقبال ایرانیان از این رشته علمی از طرف دیگر، باعث شد که او در سال ۱۳۲۴ش «انجمن ایران‌شناسی» را در تهران تأسیس کند. کمی بعد، در سال ۱۳۲۶ش، به ابتکار او و این انجمن «آموزشگاه ایران‌شناسی» در دبیرستان فیروز بهرام تأسیس شد و نخستین ایران‌شناسان داخلی و نیز تنی چند از استادان خارجی در کلاس‌های شبانه آن به تدریس پرداختند. و در پی آن نیز، به کوشش او، کرسی زبان‌های آریایی، اوستا و فارسی باستان و سنسکریت در دانشگاه تهران تأسیس شد (ساجدی، ۱۳۸۷: ۱۶۶-۱۶۵).

هانری کربن (Henry Corbin) پس از عضویت در انجمن ایران‌شناسی و شروع فعالیت‌های علمی در گزارشی با عنوان «وضعیت کنونی مطالعات ایرانی در ایران» برای فرهنگستان کتیبه‌ها و علوم ادبی پاریس نخستین بار اصطلاح «ایرانولوژی» را به کار برد، که در واقع معادل فرانسوی «ایران‌شناسی» رایج در تهران بود، در حالی که اصطلاحات مشابهی در فرانسه، از جمله «آندولوژی» (Indology) (هندشناسی) معمول بود. در نتیجه اصطلاح «ایرانولوژی» نیز در بین تحقیقات خاورشناسی فرانسه جایگاه واقعی خود را پیدا کرد (همان: ۱۶۶).

۲-۲-۷. پیدایش موسسات مروج ایران‌شناسی

علامه قزوینی نقش بسیار مهمی در پیدایش موسسات مروج ایران‌شناسی دارد. او که همواره از وضعیت آن زمان زبان فارسی در جراید و آمیختگی افراطی آن با سایر زبان‌ها ناراضی بوده در مکاتبه تاریخ ۲ مه ۱۹۲۲ / ۵ رمضان ۱۳۴۰ به محمود افشار می‌نویسد: «هر چه از دستتان برمی‌آید جهاد فی سبیل الله در این راه بفرمایید که فی‌الواقع حسنتش از جهاد با کفار حربی هزار درجه بالاتر است و این را حقیقت می‌گویم نه مبالغه شاعرانه چه کفار حربی منتهی چندین هزار آدم می‌کشند ولی ملت را که از میان نمی‌برند ولی این

میکروب‌های سرطان و وبای زبان فارسی اگر دوام بکنند و تمام بدن لاغر بی‌بنیه این زبان شریف را فاسد نمایند واضح است که طولی نمی‌کشد که اصل ملت ایران مثل هزاران ملل تاریخی دیگر به کلی از میان رفته جزو ملل دیگر و مستهلک در اقوام دیگر می‌شوند» (افشار، ۱۳۳۸: ۲۷۵). هر چند محمود افشار خودش را در پابندی به قواعد و اصول زبان فارسی همچون قزوینی متعصب نمی‌داند، اما تحت تاثیر تفکرات این‌چنینی است که در سال ۱۳۳۷ «بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار» را به منظور تعمیم زبان فارسی و تحکیم وحدت ملی بنیان نمود. ضمن این که در سال‌های بعد کتاب‌های زیادی تحت عنوان «مجموعه ایران‌شناسی» با همکاری و مساعدت‌های ایرج افشار در همین بنیاد به چاپ رسید.

در دهه چهل و پنجاه شمسی نیز کتابخانه پهلوی متصدی فعالیت‌های ایران‌شناسی شد که بر اثر آن چندین کنگره جهانی ایران‌شناسی برگزار شد. برگزاری این کنگره‌ها سبب شد که هم سیاست‌های کلی ایران‌شناسی از تهران تعیین شود و هم اینکه ایران‌شناسی به دانشگاه‌های ایران راه یابد و چندین همایش ایران‌شناسی در آن‌ها برگزار شود.

۳. نتیجه‌گیری

در اوایل قرن بیستم و در پی رفت و آمد عده‌ای از پژوهشگران ایرانی به اروپا و مشاهده نحوه کار شرق‌شناسان این انگیزه در آن‌ها به وجود که آن‌ها نیز می‌توانند کار ایران‌شناسی انجام دهند؛ از جمله این افراد محمد قزوینی بود که به دلیل هم‌نشینی با ایران‌شناسانی بزرگ در انگلیس، فرانسه و آلمان تصمیم گرفت مانند آن‌ها و به شیوه آن‌ها به تحقیق پردازد. در نتیجه فعالیت‌های ایران‌شناسی قزوینی، ایرانیان به تدریج با ماهیت ایران‌شناسی غربی و نقاط ضعف و قوت آن آشنا شدند و به این باور رسیدند که خودشان هم می‌توانند همانند غربی‌ها به پژوهش‌های ایران‌شناسی پردازند.

فعالیت‌های ادبی و تاریخی قزوینی در زمینه تصحیح متون ادبی و تاریخی، جغرافیای تاریخی، رجال‌شناسی، عکس‌برداری از نسخ خطی، مقدمه‌نویسی و حاشیه‌نویسی بر متون

برجسته ایران از او یک ایران‌شناس ملی به وجود آورد که قبل از وی سابقه نداشت. تحقیقات ایران‌شناسی او، که دقت و اهمیت آن‌ها زبانزد بود، از نخستین دستاوردهای ایران‌شناسی داخلی است. پس از او بسیاری از محققان زمینه‌های تحقیقاتی وی را ادامه دادند که سبب توسعه ایران‌شناسی داخلی شد.

پس از قزوینی، پژوهشگران ایرانی که بسیاری از آن‌ها تربیت یافته قزوینی بودند، فعالیت‌های ایران‌شناسی را به صورت فردی و جمعی (سازمان‌یافته) پیش بردند. برگزاری کنگره‌های جهانی و همایش‌های ملی و بین‌المللی ایران‌شناسی در دهه‌های بعد زمینه‌های ورود ایران‌شناسان خارجی به ایران را فراهم آورد و ایران‌شناسی پس از چهار سده سابقه غربی به دست ایران‌شناسان ملی افتاد و سیاست‌های کلی آن در ایران مشخص می‌شد.

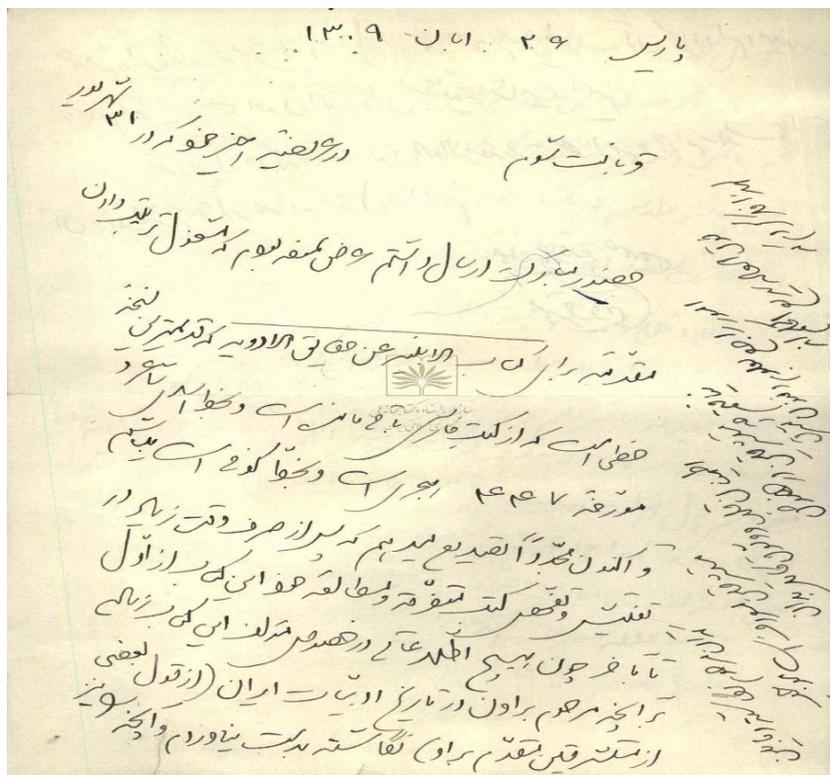
یادداشت‌ها

۱. برای نمونه ن. کک: زیج ناصری، تفسیر بصائر یمینی، انیس‌الناس، المعجم فی معاییر اشعار العجم (جریزه- دار، ۱۳۶۲)، منافع حیوان (قزوینی، ۱۳۲۴ ب).
۲. علامه قزوینی مهارت خاصی در مشخص نمودن مولفان ناشناخته نسخ خطی داشته است. از جمله این موارد مقتل ابوالموید خوارزمی اه نام کتاب و نام مولف مشخص نبوده است و قزوینی، به جهت احاطه‌ای که بر کتاب‌های تاریخی و ادبی داشته است، هم نام کتاب را پیدا کرده و هم شروحاتی که کتاب‌های تاریخی درباره مولف نوشته‌اند را آورده است (قزوینی، ۱۳۲۷: ۵۷-۶۴).
۳. «قزوینی برای کتابخانه شخصی خود چهار جلد فهرست تهیه کرده و برای همه کتابهای چاپی و خطی به شیوه دقیق کتابداری، اطلاعات لازم را نوشته است و همین چهار جلد فهرست یکی از برجسته‌ترین کارهای اوست و نمونه دقیقی برای فهرست‌نویسان تواند بود» (افشار، ۱۳۳۷: ۵۷).
۴. قزوینی شیوه تصحیح و مقابله متون را از مستشرقان آموخت. بدین معنی که هنگام تصحیح متون قدیم-ترین نسخه را پیدا کند که یا به خط خود مولف یا شاگردان و یا معاصران مولف باشد و هر چه زمانش قدیم‌تر بهتر. بعد نسخه‌ای را مبنا قرار دهد و تفاوت‌ها را با نسخه‌های دیگر در پاورقی یادداشت کند (محقق، ۱۳۹۰: ۷۹۷).
۵. با توجه به زمان تألیف مقاله مرحوم عباس اقبال در سال ۱۳۲۸.
۶. کتاب التودین فی اخبار قزوین در لیست مسعودی و مطلبی کاشانی وجود ندارد.

۷. همچنین بررسی نظرات دخویه در مقاله «طهران» (قزوینی، ۱۳۳۲: ۴۶-۴۹) و «دارالسلام» (قزوینی، ۱۳۵۲: ۴۸۰).

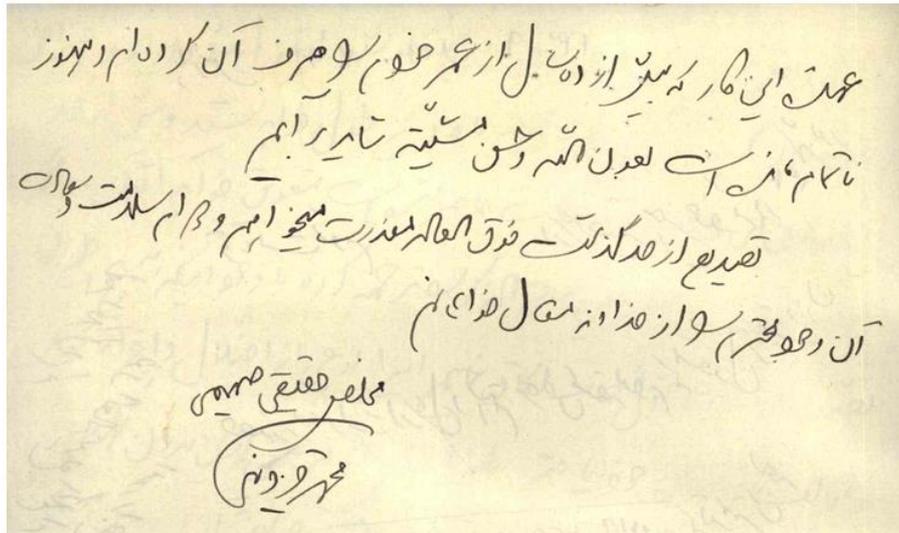
پیوست ۱:

تصویر اسناد

اگر در نظر در تفصیل و در بیان این مسئله بستم و متغیر بود و در این
 و تفکر کردم باز این فقه در سه ماه در طول فواید کشید و من از حد
 و سخن این که بگویم که در حال حاضر در این فواید آثار و اگر
 عین اسطوره است متغیر فن سابق الذکر و ترجمه کرده با وجود اینکه هیچ طبع
 نصبت آن نام در اول است با الحاق نام این از ادعای از اعتدال و اغواء کج
 و مخالف با عدل و عفو یا هم که از برای اینکه پس از این بدون جهت
 که در معطل نکرده باشد مصمم تر که بود و هرگز نماند از این بدون هیچ
 مقدمه یا بهین است ارسال حضرت میرزا محمد تقی خان و از حضرت سفیر افتخار
 خداست که از این مسئله و همان اقبال استیغاب در این قبایل و تقاضای
 نمائید که در مقدمه مختصر از در مطالعه عوفی با الله است و بقیه
 عوالت در این موضوع را نیز برای این که بنویسد در اول آن الحاق
 نماید و الهه جاب معظّم له در رد و تبدیل احوال متغیر فن که نسبت به عوالت شخصی
 عوالت این است مختار نه و عفو هم در این حضور و صفت قدمت این عرض کردم
 و مصمم تر است که بعد از این تراجم سایر نسخی که عکس آنها سو فواید است
 این کار و بکنم یعنی این سو بعضی است که عکس و تجلید آن حاضر شد و الفور بدون معطل

اصل طایران نامی دارند سخن مقدمه بر این است که از این صرف نظر داریم
 زیرا که اگر چه در سخن مقدمه متضمن فواید است و آن تحریر بر این است که
 که با این و سوا که سخن در کاره دارم و با کثرت آن عذوق عالمه که سخن آنها
 تصحیح و نشر علیه بود همان است که در این خصوص در این خصوص به تمام
 و این خصوص منظور از این است و بسیار عذر عطف است و با الله عظمه است
 سخن بقیه و بقیه است تنها به هم و حتی کاره این است که در این خصوص به تمام
 مستفاد شود با این ملاحظاتی که در این خصوص به تمام
 بر این مقدمه حاضر کنیم و در این مقدمه به تمام متغیر و غیر در کتب
 و چند ماه از این است که صرف کنیم حقیقه از همین از عمر خود مدارم و اید
 میخواهیم اصل کتب قدیم طویله است و در این و در این از این الهیه متغیر
 این که باید از این است که عرض کردم مصمم بودم که عکس این نسخ و بعد از این
 بعضی است که از این عکس و صفات بدون آنکه در این است که مقدمه بودیم
 و از وزارت عالی معارف است که نامی که از این از هوایان فاضل از این است
 آنرا قبول معظّم است یا آنکه نسخ و مجتبی مینویسد تقاضا نماید که مقدمه بر این است
 از این مینویسد و در اصل آنها الحاق نماید تا این نسخ و در صورتی برای
 عام کارها بنگار متضمن فواید بزرگ و ها تا این پیدا شود و می توانم از

کتابنامه

- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۹۳). **قزوینی و بدفهمی‌های نسل ما، یا مرگ یا تجدید** (صص ۲۷۱-۲۹۱). چاپ پنجم. تهران: اختران.
- آزادیان، شهرام. (۱۳۸۴). «تصحیحات علامه قزوینی در مجموعه اوقاف گیب». **دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران**. دوره ۵۶. ش ۱۷۳. صص ۱۷۳-۱۷۹.
- ابوالحسنی (منذر)، علی. (۱۳۸۵) «نامه علامه قزوینی به شیخ فضل‌الله». **زمانه**. س ۵. ش ۴۷. صص ۱۲-۱۷.
- استادی، رضا. (۱۳۵۸). «ابن اشناس». **آینده**. س ۵. ش ۱، ۲ و ۳. صص ۳۳-۴۴.
- افشار، ایرج. (۱۳۳۶). **یادداشت‌های قزوینی**. ج ۳. تهران: دانشگاه تهران.
- افشار، ایرج. (۱۳۳۷). «یادبود دهمین سال مرگ محمد قزوینی»، **دانشکده ادبیات و علوم انسانی**. س ۶. ش ۲۲. صص ۴۹-۵۹.
- افشار، ایرج. (۱۳۵۷). «از سفر محمد قزوینی به اروپا تا تاسیس دوره دکتری ادبیات فارسی (۱)». **گوهر**. ش ۶۲، صص ۱۲۸-۱۳۳.

- افشار یزدی، محمود. (۱۳۳۸). «زوال زبان فارسی یعنی زوال ملت ایران». **آینده**. س ۴. ش ۴. صص ۲۶۸-۲۷۷.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۲۸). «وفیات معاصرین: علامه محمد قزوینی». **یادگار**. ش ۵۰. صص ۴۷-۵۴.
- امیدسالار، محمود. (۱۳۸۴). «علامه قزوینی و فن تصحیح متن». **نامه بهارستان**. س ۶، شماره ۱ و ۲. ص ۱۹۸.
- امین، سید حسن. (۱۳۸۸). «روزنامه‌نگاری در ایام استبداد صغیر به حکایت نامه‌ای از علامه محمد قزوینی به علامه علی‌اکبر دهخدا». **حافظ**. ش ۶۱. صص ۱۳-۱۴.
- بهرامیان، علی و مطلبی کاشانی، نادر. (۱۳۸۳). «اسناد و مکاتبات علامه محمد قزوینی درباره تهبیه عکس از نسخه‌های خطی اروپا (۱۲۹۹-۱۳۱۲ش)». **نامه بهارستان**. ش ۱ و ۲. ص ۱۵۳.
- جمال‌زاده، محمدعلی. (۱۳۵۰). «نامه‌ای از علامه محمد قزوینی اعلی الله مقامه». **یغما**. ش ۲۷۷. صص ۳۹۶-۴۰۰.
- دهباشی، علی. (به کوشش) (۱۳۷۸). **یادنامه علامه قزوینی**. با مقدمه عبدالحسین زرین‌کوب. تهران: کتاب و فرهنگ.
- رفیعی جیردهی، علی. (۱۳۹۲). **ایران‌شناسان و خاورشناسان به روایت علامه محمد قزوینی**. رشت: بلور.
- روحانی صدر، حسین. (۱۳۸۷). «چشم اندازی از زندگانی علمی علامه قزوینی». **گنجینه اسناد**. ش ۷۰. ۶۴-۶۵.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). «در آستانه پنجاهمین سال خاموشی قزوینی». **بخارا**. ش ۶، صص ۹-۱۱.
- **زندگینامه و خدمات علمی و فرهنگی علامه محمد قزوینی**. (۱۳۸۵). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

- ساجدی، طهمورث. (۱۳۸۷). **مجموعه مقالات ایران‌شناسی و خاورشناسی**. تهران: امیرکبیر.
- سروشیار، جمشید. (۱۳۶۵). «نامه‌ای از علامه محمد قزوینی به محتشم‌السلطنه اسفندیاری». **آینده**. س ۱۲. ش ۱۱ و ۱۲. صص ۷۶۶-۷۶۲.
- سلیمانی، بلقیس. (۱۳۷۸). «علامه محمد قزوینی و علامه علی اکبر دهخدا». **کتاب ماه ادبیات و فلسفه**. ش ۲۲. صص ۱۲-۱۴.
- شعبانی، احمد. (۱۳۷۹). «مسائل کتابداری در یادداشت‌های قزوینی». **مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات**. ش ۴۳. صص ۱۰۰-۱۰۸.
- غنی، قاسم. (۱۳۶۰). «دیدارها و یادگارها: میرزا محمد خان قزوینی در یادداشت‌های غنی». **آینده**. س ۷. ش ۱۱ و ۱۲. ص ۸۵۰.
- فروغی، محمدعلی. (۱۳۹۰). **یادداشت‌های روزانه از محمدعلی فروغی**. به کوشش ایرج افشار. تهران: علم
- قزوینی، محمد. (۱۳۲۳). «حافظ و سلطان احمد جلایر». **یادگار**. س ۱. ش ۱. صص ۷-۱۲.
- قزوینی، محمد. (۱۳۲۴ الف). «قلعه بندر در حوالی شیراز». **یادگار**. ش ۷. صص ۲۸-۳۷.
- قزوینی، محمد. (۱۳۲۴ ب). «منافع الحیوان». **یادگار**. ش ۱۱. صص ۳۸-۵۳.
- قزوینی، محمد. (۱۳۲۴ ج). «شمس‌الدین محمد کیشی». **یادگار**. ش ۱۲. صص ۵۹-۷۰.
- قزوینی، محمد. (۱۳۲۵). «ادگار بلوشه». **یادگار**. ش ۲۰. صص ۱۰-۱۹.
- قزوینی، محمد. (۱۳۲۷). «جغرافیای تاریخی: نوشاد کجا بوده است؟». **یادگار**. س ۴. ش ۹-۱۰. صص ۳۰-۳۷.
- قزوینی، محمد. (۱۳۳۲). **بیست مقاله**. به کوشش ابراهیم پورداود. ۲ جلد. تهران: کتابفروشی ابن سینا.
- قزوینی، محمد. (۱۳۳۵). «قزوینی - اقبال». **ینما**. س ۹. ش ۹۴. صص ۶۶-۷۱.

- قزوینی، محمد. (۱۳۵۲). «از علامه محمد قزوینی به حبیب یغمایی». **یغما**. ش ۳۰۲. صص ۴۸۰-۴۸۱.
- قزوینی، محمد. (۱۳۶۱). **مقدمه علامه قزوینی بر تاریخ بیهق ابن فندق**. با تصحیح و تعلیقات احمد بهمنیار. تهران: کتابفروشی فروغی. چاپ افست مروی، (تاریخ ذکر شده در مقدمه: ۱۵ تیر ۱۳۱۰).
- قزوینی، محمد. (۱۳۸۱). «نامه محمد قزوینی به وزیر وقت معارف و صنایع مستظرفه». **نامه بهارستان**. ش ۵. صص ۵-۸.
- قزوینی، محمد. (۱۳۸۸). «نامه علامه محمد قزوینی به غلامرضا فرخ‌منش درباره بیتی از گلستان». **نامه بهارستان**. دفتر ۱۵. ش ۱۵. صص ۳۸۹-۳۹۰.
- کتابیار، کریم. (۱۳۹۱). «مسائل پاریسیه یادداشت‌های علامه محمد قزوینی». **آینه پژوهش**. ش ۱۳۳. صص ۱۱۴-۱۱۶.
- متینی، جلال. (۱۳۷۹). «محمد قزوینی». **ایران‌شناسی**. س ۱۲. ش ۴۵. صص ۱۶۱-۱۶۲.
- محقق، مهدی. (۱۳۹۰). «شیوه علامه محمد قزوینی در تصحیح نسخ خطی». **بخارا**. ش ۸۲. صص ۷۹۷-۷۹۵.
- مسعودی، اکرم و مطلبی کاشانی، نادر. (۱۳۸۲). «راپرت و صورت حساب برای استنساخ و عکس‌نسخ خطی». **نامه بهارستان**. س ۴. ش ۷-۸. صص ۲۲۶-۲۵۲.
- مطلبی کاشانی، نادر. (۱۳۸۷). «مقدمه علامه محمد قزوینی بر عکس‌نسخه الابنیه عن حقایق الادویه». **نامه بهارستان**. ش ۱۳ و ۱۴. صص ۴۴۳-۴۴۸.
- معین، محمد. (۱۳۶۸). **علامه معاصر آقای محمد قزوینی**. مجموعه مقالات دکتر محمد معین. به کوشش مهدخت معین. تهران: انتشارات معین.
- مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۳۳). «به یاد قزوینی». **یغما**. س ۷. ش ۱ (پیاپی ۶۹). صص ۲۰-۲۲.

- نامه محمد قزوینی و درخواست از عباس اقبال آشتیانی مبنی بر نوشتن مقدمه کتاب الابنیه عن حقایق الادویه، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۲۹۷/۳۷۷۵۶، صص ۱-۴.
- نصیری، محمد رضا. (۱۳۸۳). «نامه‌ای از علامه محمد قزوینی». **نامه انجمن**. ش ۱۶. ص ۵۰-۵۵.
- یغمایی، حبیب. (۱۳۵۶). «علامه محمد قزوینی». **یغما**. ش ۳۴۷. صص ۲۸۷-۲۸۹.

References

- Abolhasani (Monzar), A. (2006). Letter of Allameh Qazvini to Sheikh Fazlullah. *Zamaneh*, 5(47), 12-17. (In Persian)
- Afshar, I. (1957). *Qazvini notes*. Vol. 3. Tehran: University of Tehran Press. (In Persian)
- Afshar, I. (1958). Memorial of the tenth anniversary of the death of Mohammad Qazvini. *Faculty of Literature and Humanities*, 6(22), 49-59. (In Persian)
- Afshar, I. (1978). From Mohammad Qazvini's trip to Europe to the establishment of the doctoral course in Persian literature (1). *Gowhar*, 62, 128-133. (In Persian)
- Afshar Yazdi, M. (1959). The decline of the Persian language means the decline of the Iranian nation. *Ayadeh*, 4(4), 268-277. (In Persian)
- Ajouhani, M. (2014). Qazvini and the misunderstandings of our generation (in: *or death or modernity*). Fifth Edition. Tehran: Akhtaran, 271-291. (In Persian)
- Amin, S.H. (2009). Journalism in Minor Tyranny era based on a letter from Allameh Mohammad Qazvini to Allameh Ali Akbar Dehkhoda. *Hafez*, 61, 13-14. (In Persian)
- Azadian, SH. (2005). Textual criticism of Allameh Qazvini in the collection of Gib Endowments. *Tehran Faculty of Literature and Humanities*, 56(173), 173-179. (In Persian)
- Bahramian, A., & Motalebi Kashani, N. (2004). Documents and correspondence of Allameh Mohammad Qazvini about taking photographs of European manuscripts. *Nameye Baharestan*, 1 & 2, 153. (In Persian)

- Biography and Scientific and Cultural Services of Allameh Mohammad Ghazvini*, (2006), Tehran: Anjoman Asar va Mafakher Farhangi.
- Dehbashi, A. (Ed.). (1999). *Memorial of Allameh Qazvini*. Introduced by Abdul Hussein Zarrinkoob. Tehran: Ketab va Farhang. (In Persian)
- Eqbal Ashtiani, A. (1949). Vafyat Al Moaserin: Allame Mohammad Qazvini. *Yadgar*, 50, 47-54. (In Persian)
- Foroughi, M. A. (2011). *Diary notes of Mohammad Ali Foroughi*. In Iraj Afshar (Ed.). Tehran: Elm. (In Persian)
- Jamalzadeh, M.A. (1971). Letter from Allameh Mohammad Qazvini. *Yaqma*, 277, 396-400. (In Persian)
- Ketabyar, K. (2012). Parisian issues: Notes of Allameh Mohammad Qazvini. *Ayene-ye Pazhuhesh*, 133, 114-116. (In Persian)
- Letter of Mohammad Qazvini and request to Abbas Eqbal Ashtiani to write the introduction of Al-abniye An Haqayeq Al-advie, National Library and Arshives of Iran. 297/37756, Pp 1-4. (In Persian)
- Masoudi, A., & Motalebi Kashani, N. (2003). Rapert and bills to copying and the photo of the manuscript. *Nameye Baharestan*, 4(7& 8), 226-252. (In Persian)
- Matini, J. (2000). Mohammad Qazvini. *Iranology*, 12(45), 161-162. (In Persian)
- Minorsky, V. (1954). In memory of Qazvini. *Yaqma*, 7(69). 20-22. (In Persian)
- Moein, M. (1989). *Contemporary Allameh Mr. Mohammad Qazvini*. Collection of articles by Dr. Mohammad Moein. In Mahdokht Moin(Ed.). Tehran: Moin Press. (In Persian)
- Mohaghegh, M. (2011). Method of Allameh Mohammad Qazvini in correcting manuscripts. *Bukhara*, 82, 795-797. (In Persian)
- Motalebi kashani, N. (2008). Introduction by Allameh Mohammad Qazvini on picture of Alabniye an Haqayeq Aladvie. *Nameye Baharestan*, 13 & 14, 443-448. (In Persian)
- Nasiri, M. R. (2004). Letter from Allameh Mohammad Qazvini. *Nameye Anjoman*, 16, 50-55. (In Persian)
- Omidshalar, M. (2005). Allameh Qazvini and the Technique of text correction. *Nameye Baharestan*, 6(1,2). 198. (In Persian)
- Ostadi, r. (1979). Ibn Eshnas. *Ayadeh*, 5(1, 2, 3), 33-44. (In Persian)

- Qani, Q. (1981). Meetings and memorabilia: Mirza Mohammad Khan Qazvini in qani notes. *Ayandeh*, 7(11&12), 850. (In Persian)
- Qazvini, M. (1944). Hafez and Sultan Ahmad Jalayer. *Yadegar*, 1(1), 7-12. (In Persian)
- Qazvini, M. (1945 a). Qaleh Bandar near Shiraz. *Yadegar*, 7, 28-37. (In Persian)
- Qazvini, M. (1945 b). Manafe Al- Hayavan. *Yadegar*, 11, 38-53. (In Persian)
- Qazvini, M. (1945 c). Shamsoddin Mohammad Kishi. *Yadegar*, 12, 59-70. (In Persian)
- Qazvini, M. (1946). Edgar Blochet. *Yadegar*, 20, 10-19. (In Persian)
- Qazvini, M. (1948). Historical Geography: Where was Noshad?. *Yadgar*, 4(9&10), 30-37. (In Persian)
- Qazvini, M. (1953). *Bist Maqale*. In Ebrahim Pourdavoud (Ed.). Second Volume. Tehran: Ketabfroushi Ibn Sina. (In Persian)
- Qazvini, M. (1956). Qazvini - Eqbal. *Yaqma*, 9(94), 66-71. (In Persian)
- Qazvini, M. (1973). From Allameh Mohammad Qazvini to Habib Yaqmaei. *Yaqma*, 302, 480-481. (In Persian)
- Qazvini, M. (1982). *Introduction of Allameh Qazvini on Tarikhe Ibn Fandoq*. With corrections and comments by Ahmad Bahmanyar. Tehran: Ketabfroushi Foroughi. (Date mentioned in the introduction: 1310/04/15). (In Persian)
- Qazvini, M. (2002). Letter of Mohammad Qazvini to minister of Maaref va Sanayee Mostazrefeh. *Nameye Baharestan*, 5, 5-8. (In Persian)
- Qazvini, M. (2009). Letter of Allameh Mohammad Qazvini to Gholamreza Farokhmanesh about a verse from Golestan. *Nameye Baharestan*, 15(15), 389-390. (In Persian)
- Rafiei Jirdehi, A. (2013). *Iranologists and Orientalists narrated by Allameh Mohammad Qazvini*. Rasht: Bolur. (In Persian)
- Rouhani Sadr, H. (2008). A perspective on the scientific life of Allameh Qazvini. *Ganjine-ye Asnad*, 70, 64-65. (In Persian)
- Sajedi, T. (2008). *Collection of articles on Iranology and Oriental Studies*. Tehran: Amirkabir. (In Persian)
- Shabani, A. (2000). Library issues in Qazvini notes. *Librarianship and Information Organization Studies*, 43, 100-108. (In Persian)

-
- Soleimani, B. (1999). Allameh Mohammad Qazvini and Allameh Ali Akbar Dehkoda. *Book of the Month (Literature and Philosophy)*, 22, 12-14. (In Persian)
- Soroushiar, J. (1986). Letter from Allameh Mohammad Qazvini to Mohtasham Al-Saltaneh Esfandiari. *Ayandeh*, 12(11&12), 762-766. (In Persian)
- Yaqmaei, H. (1977). Allameh Mohammad Qazvini. *Yaqqm*, 347, 287-298. (In Persian)
- Zarrinkoob, A. (1999). on the eve of the fiftieth year of the silence of Qazvini. *Bukhara*, 6, 9-11. (In Persian)